

بررسی هیدروژئوشیمی منابع آب حوضه آبریز سد شیرین دره (خراسان شمالی)

بهاره صدری^۱، حسین محمدزاده^۲، محمد حسین محمودی قرایی^۳ و ابوالفضل مساعدی^۴

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، زمین شناسی زیست محیطی، دانشگاه فردوسی مشهد*

۲- دانشیار و مدیر مرکز تحقیقات آب‌های زیرزمینی (متاب)، گروه زمین شناسی، دانشکده علوم، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

ایران

۳- دانشیار گروه زمین شناسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۴- دانشیار علمی گروه مرتع و آبخیزداری دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

Sadrabahareh@yahoo.com

چکیده

سد شیرین دره، به منظور تامین آب شرب بجنورد و بخشی از آب کشاورزی برای استان خراسان شمالی در سال ۱۳۸۴ احداث شده است. منطقه مورد مطالعه از نظر تقسیم بندی ساختار رسوبی ایران، در زون ساختاری کپه داغ قرار می‌گیرد. در این تحقیق به بررسی عوامل کنترل کننده شیمی منابع آب حوضه، با استفاده از مدل گیبس، و همچنین به بررسی هیدروژئوشیمی منابع آب از نظر تیپ آب، مصارف کشاورزی، مصارف صنعتی و شوری با توجه به نمونه‌های برداشت شده از رودخانه‌های حوضه پرداخته شده است. عامل اصلی کنترل شیمی آب در منطقه هوازدگی سازندهای زمین‌شناسی تشخیص داده شده است. از نظر مصارف شرب، کشاورزی و صنعتی به ترتیب در رده‌های خوب - قابل قبول، شور - قابل استفاده و اغلب رسوبگذار قرار می‌گیرد. تیپ منابع آب منطقه، عمدتاً سولفات می‌باشد.

کلمات کلیدی: هیدروژئوشیمی، حوضه آبریز شیرین دره، عوامل کنترل کننده شیمی آب

۱- مقدمه

منابع آب سطحی و زیرزمینی بعنوان اصلی‌ترین منبع تأمین کننده نیاز آبی شرب، کشاورزی، صنعت و محیط زیست، از اهمیت خاصی برخوردار هستند. کمیت و کیفیت منابع آب می‌تواند در بسیاری از بخش‌ها تأثیرگذار باشد، که در این میان کیفیت آب اهمیت ویژه‌ای دارد. کیفیت پایین آب تأثیر منفی بر سلامت انسان و رشد گیاه دارد. براساس گزارش سازمان جهانی بهداشت، ۸۰٪ بیماری‌ها ناشی از آب آلوده است. از طرفی ترمیم آب آلوده به ترکیب طبیعی آن عملی دشوار است. از این رو نظارت منظم بر منابع آب و جلوگیری از ورود آلاینده‌ها به درون آب ضروری است (Arum Kumar & et al., 2012).

سد شیرین دره، به منظور تامین آب شرب بجنورد و بخشی از آب کشاورزی برای استان خراسان شمالی در سال ۱۳۸۴ احداث شده است ولی وجود لایه‌های شیل و مارنی در بخش‌های مختلف حوضه آبریز این سد، سبب ایجاد تغییراتی در کیفیت آب رودخانه و سد شده است. بنابراین، تعیین کیفیت و نوع آب رودخانه منتهی به این سد، از نظر شرب، آبیاری و مصارف صنعتی از اهداف این تحقیق می‌باشد. به این منظور، با استفاده از تجزیه شیمیایی آب که شامل اندازه‌گیری مقدار شوری (EC)، آنیون و کاتیون نمونه‌های آب و باقیمانده خشک نمونه‌ها (TDS) می‌باشد، این اهداف مورد بررسی قرار گرفت

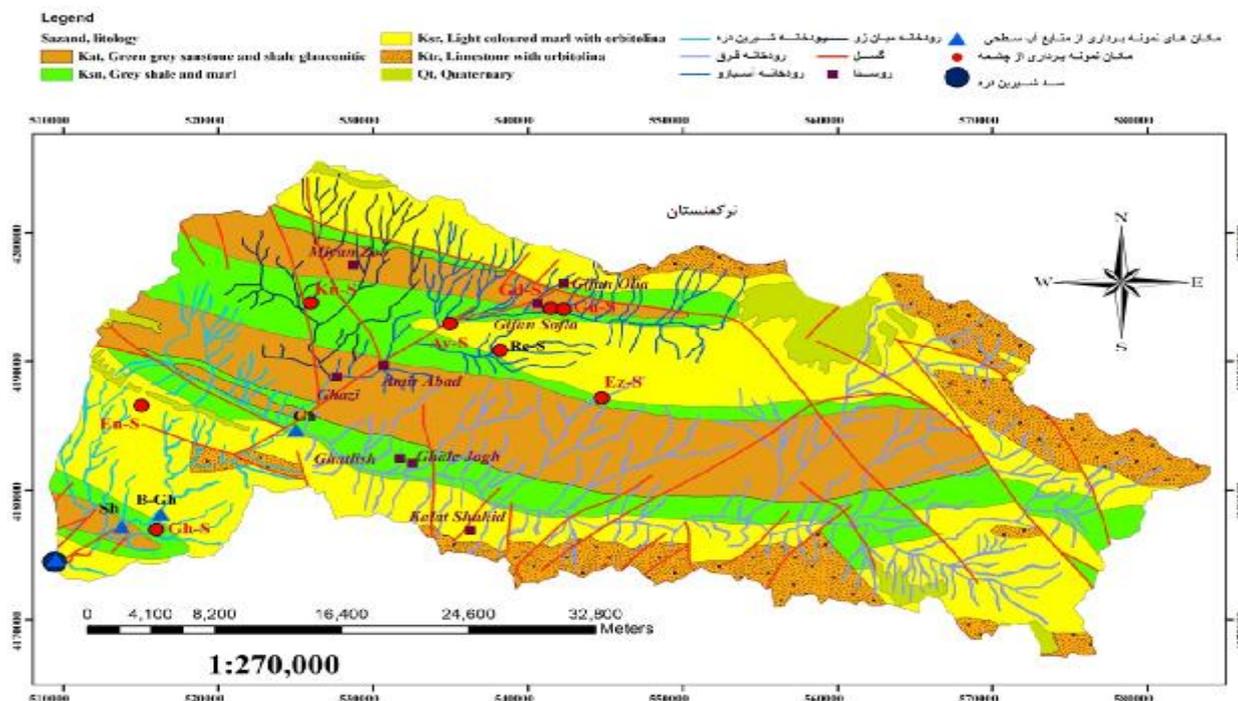
۲- موقعیت جغرافیایی و زمین شناسی منطقه

حوضه آبریز شیرین دره به وسعت ۱۶۱۴ کیلومتر مربع در استان خراسان شمالی یکی از زیر حوضه‌های حوضه آبریز اترک است که در شمال شهرستان بجنورد قرار گرفته است. حوضه مذکور بین طول جغرافیایی $6^{\circ} 57'$ تا $57^{\circ} 05'$ شرقی و عرض جغرافیایی $37^{\circ} 38'$ تا $37^{\circ} 59'$ شمالی واقع شده است (شکل ۱). محدوده مطالعاتی در زون ساختاری کپه داغ قرار دارد و واحدهای سنگی سازنده آن شامل، سازندهای تیرگان، سرچشمه، سنگانه، آیتامیر و نهشته‌های آبرفتی می‌باشد. که به ترتیب ۱۲٪، ۳۷٪، ۲۲٪ و ۲۶٪ از کل سازندهای گستره حوضه آبریز را تشکیل می‌دهند (مهندسین مشاور طوس آب، ۱۳۹۱).

سد شیرین دره یکی از مهم ترین منابع تامین کننده آب شرب شهرستان بجنورد، مرکز استان خراسان شمالی، است. از این رو، مطالعه کمی و کیفی آب این سد و سرشاخه‌های آن و همچنین آب های زیرزمینی منطقه بسیار ضروری می باشد. رودخانه شیرین دره از دامنه‌های کوه امام حاضر با ارتفاع ۲۲۷۳ متر واقع در ۲۷ کیلومتری شمال شهر شیروان سرچشمه میگیرد. جریان آب رودخانه شیرین دره به دو صورت جریان‌های زیرزمینی و سطحی تامین می‌شود (مهندسین مشاور طوس آب، ۱۳۷۹). سرشاخه‌های اصلی این رودخانه عبارتند از:

- سرشاخه پیغمبر: این رودخانه از دو سرشاخه کوچکتر به نام‌های آسیازو و میان زو تشکیل شده است. این سرشاخه از ارتفاعات مرزی ایران و ترکمنستان سرچشمه میگیرد.

- سرشاخه قرق: این رودخانه دارای جریان فصلی بوده، در روستای قتلش با پیوستن به سرشاخه پیغمبر، رودخانه شیرین دره را بوجود می‌آورد.

شکل ۱- نقشه زمین شناسی حوضه آبریز شیرین دره و ایستگاه‌های نمونه برداری

۳- اقلیم منطقه

با توجه به اقلیم نمای آمبرژه، اقلیم حوضه آبریز شیرین دره، خشک و سرد می باشد (مهندسین مشاور طوس آب، ۱۳۹۱).

۴- مواد و روش ها

در این تحقیق به منظور بررسی کیفیت شیمیایی آب حوضه آبریز سد شیرین دره، از داده های آنالیز شیمیایی نمونه های آب و مقادیر پارامترهای صحرایی آذر ماه ۱۳۸۷، مربوط به دو ایستگاه هیدرومتری قتلش، بربر قلعه که در فاصله حدوداً ۱۵ کیلومتری از یکدیگر، بر روی رودخانه شیرین دره واقع شده اند و نیز سد شیرین دره، همچنین داده های شهریور ماه ۱۳۸۲، مربوط به چشمه ها استفاده شده است. موقعیت ایستگاه های نمونه برداری در شکل ۱ مشخص شده است و نتایج آنالیز برای نمونه های آب در جدول ۱ ارائه شده است.

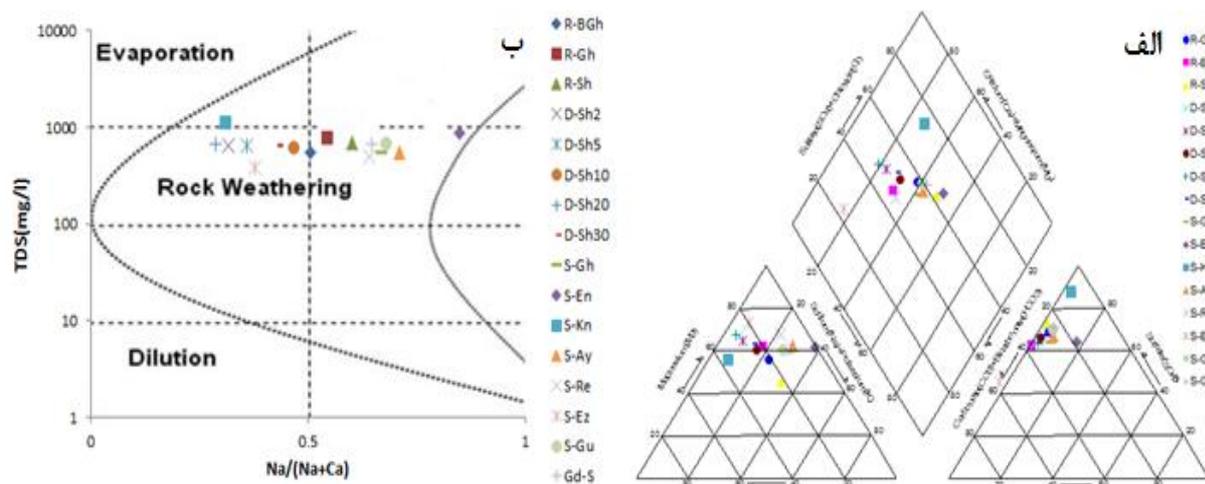
۵- بحث و بررسی نتایج

ارزیابی کیفیت آب، عمدتاً بر پایه تجزیه و تحلیل هیدروشیمی است (Zhang & et al., 2012). در این بخش با استفاده از نتایج آنالیز شیمیایی نمونه های آب (جدول ۱)، دیاگرام های پایپر، گیبس، شولر و ویلکوکس به منظور تعیین تیپ، منشاء و کیفیت منابع آب سطحی و زیرزمینی جهت مصارف گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است.

۵-۱- بررسی رخساره های ژئوشیمیایی و منشاء یون های اصلی

اساس طبقه بندی تیپ آب ها بر طبق کاتیون ها و آنیون های عمده آب می باشد (Piper., 1944). ۸۰٪ نمونه های منطقه مورد مطالعه، دارای تیپ و رخساره سولفات-منیزیک، ۲۰٪ نمونه ها دارای تیپ بی کربناته و رخساره های سدیک، منیزیک و کلسیک می باشند (شکل ۲- الف).

بر اساس مدل گیبس (Gibbs., 1970)، ریزش های جوی، هوازدگی سنگ ها و فرآیندهای تبخیر-کریستالی شدن شیمی آب را کنترل می کنند. با توجه به موقعیت نمونه ها بر روی دیاگرام $Na^+ / (Na^+ + Ca^+)$ در مقابل TDS، عامل اصلی کنترل کننده شیمی آب منطقه هوازدگی سنگ های حوضه آبریز می باشد (شکل ۲- ب).

شکل ۲ - موقعیت نمونه‌های آب منطقه شیرین دره بر روی دیاگرام الف- پایپر و ب - گیبس

جدول ۱- نتایج آنالیز شیمیایی نمونه‌های آب و مقادیر پارامترهای صحرایی (غلظت‌ها بر حسب mg/l) و نتایج کیفیت آب برای مصارف شرب، کشاورزی و صنعت

علامت اختصاری	ایستگاه	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺	K ⁺	CO ₃ ²⁻	HCO ₃ ⁻	SO ₄ ²⁻	Cl ⁻	pH	EC (μS/cm)	TDS	کیفیت آب برای شرب	کیفیت آب برای مصارف صنعتی			
														ا ¹ ضریب C	pH _s ²	Is ³	
R-Gh	ایستگاه هیدرومتری قتلیش	۸۲/۱	۵۲/۲	۹۸/۸	۰/۰	۰/۰	۲۷۴/۶	۳۲۱/۸	۵۶/۷	۸/۰	۱۲۳۶	۷۷۸/	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۴	-۰/۶	رسوبگذار
R-BGh	ایستگاه هیدرومتری بربر قلعه	۵۶/۱	۴۷/۳	۵۷/۴	۰/۰	۰/۰	۲۶۲/۴	۱۹۶/۹	۳۱/۹	۸/۱	۸۶۷	۵۴۶	خوب - قابل قبول	۱۱/۲	۷/۸	-۰/۳	رسوبگذار
R-Sh	ورودی سد (رودخانه شیرین دره)	۷۳/۰	۲۵/۵	۱۱۰/۴	۱/۶	۰/۰	۲۱۸/۰	۲۹۵/۰	۳۵/۳	۸/۰	۹۷۰	۶۹۴	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۴	-۰/۶	رسوبگذار
D-Sh ₂	مخزن سد (۲ متری)	۶۶/۰	۵۳/۷	۳۰/۵	۱/۸	۳۴/۰	۲۳۰/۰	۲۶۰/۰	۴۷/۷	۷/۹	۱۰۶۰	۶۴۴	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۸/۰	۰/۱	خورنده
D-Sh ₅	مخزن سد (۵ متری)	۶۸/۵	۵۳/۵	۳۸/۱	۱/۹	۳۰/۰	۲۳۲/۰	۲۵۶/۰	۴۷/۴	۸/۰	۱۱۰۰	۶۴۸	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۹	-۰/۱	رسوبگذار
D-Sh ₁₀	مخزن سد (۱۰ متری)	۶۵/۵	۴۸/۰	۵۷/۵	۱/۹	۲۸/۰	۲۳۴/۰	۲۷۲/۰	۴۷/۴	۸/۰	۱۰۵۰	۶۱۹	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۷	-۰/۳	رسوبگذار
D-Sh ₂₀	مخزن سد (۲۰ متری)	۶۷/۵	۵۵/۷	۲۷/۱	۲/۱	۳۰/۰	۲۳۰/۰	۲۳۵/۰	۴۹/۵	۷/۹	۱۰۵۰	۶۸۴	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۸/۰	۰/۱	خورنده
D-Sh ₃₀	مخزن سد (۳۰ متری)	۶۷/۰	۵۳/۰	۵۰/۶	۶/۲	۲۸/۰	۲۳۲/۰	۲۸۱/۰	۴۹/۵	۷/۷	۱۰۵۰	۶۴۹	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۷	۰/۰	متعادل
S-Gh	قلعه تازه قره جنگل	۴۰/۸	۴۳/۷	۸۲/۷	۰/۰	۱۲/۰	۱۸۹/۲	۲۰۱/۷	۵۶/۷	۸/۴	۸۸۸	۵۵۹	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۸	-۰/۶	رسوبگذار
S-En	اینچه سفلی	۲۸/۰	۷۲/۹	۱۵۶/۳	۰/۰	۱۲/۰	۲۱۹/۷	۳۱۲/۲	۱۳۴/۷	۸/۶	۱۳۸۱	۸۷۰	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۷	-۰/۹	رسوبگذار
S-Kn	کندرف	۱۷۲/۳	۷۲/۹	۷۸/۱	۰/۰	۰/۰	۱۵۲/۵	۶۷۲/۴	۵۶/۷	۸/۱	۱۷۵۴	۱۱۰۵	قابل قبول - متوسط	۱۱/۳	۷/۲	-۰/۹	رسوبگذار
S-Ay	ایوب پیغمبر	۳۲/۰	۴۴/۹	۷۸/۱	۰/۰	۰/۰	۱۷۶/۹	۲۰۶/۵	۴۹/۶	۸/۳	۸۶۳	۵۴۴	خوب	۱۱/۲	۷/۹	-۰/۴	رسوبگذار
S-Re	رزقانه	۳۲/۰	۴۸/۶	۵۷/۴	۰/۰	۶/۰	۲۱۳/۶	۱۶۳/۳	۳۱/۹	۸/۳	۷۹۳	۵۰۰	خوب	۱۱/۲	۸/۰	-۰/۳	رسوبگذار
S-Ez	ایزمان سرچشمه	۳۴/۰	۴۲/۵	۲۰/۶	۰/۰	۱۲/۰	۲۶۲/۴	۵۷/۶	۲۱/۲	۸/۲	۶۰۸	۳۸۳	خوب	۱۱/۲	۸/۴	۰/۲	خورنده
S-Gd	گیفان پایین	۵۰/۱	۵۲/۲	۹۱/۹	۰/۰	۰/۰	۲۱۹/۷	۲۷۸/۶	۵۳/۱	۸/۱	۱۰۵۸	۶۶۷	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۶	-۰/۵	رسوبگذار
S-Gu	گیفان بالا	۴۴/۰	۵۱/۰	۹۴/۲	۰/۰	۰/۰	۲۰۱/۴	۲۶۹/۰	۴۹/۶	۸/۱	۱۰۵۰	۶۶۲	خوب - قابل قبول	۱۱/۳	۷/۷	-۰/۴	رسوبگذار

۱- ضریب وابسته به T(C°) و TDS

۲- pH شیب آب - $\text{pH}_s = -\log [\text{Ca}^{2+}] + \text{P}_{\text{ALK}} + \text{C}$

۳- $I_s = (\text{pH}_s - \text{pH})$

۵-۲- بررسی کیفیت آب منطقه از نظر مصارف مختلف

با توجه به دیاگرام شولر، و پارامترهای موثر بر کیفیت آب شرب (سختی کل، یون کلر، سولفات، سدیم و TDS)، کیفیت آب تمامی نمونه‌های منطقه در رده‌ی خوب تا قابل قبول جای می‌گیرند، نتایج حاصل از بررسی نمونه‌های آب در جدول ۱ ارائه شده است.

پارامترهای اصلی کنترل کننده کیفیت آب کشاورزی (هدایت الکتریکی -EC و نسبت جذب سدیم -SAR)، نقش اساسی در تغییر بافت خاک‌های زراعی با جایگزینی کاتیون‌های تک ظرفیتی، به ویژه Na، به جای Ca و Mg داشته و باعث کاهش محصول، پژمردگی زودرس و وقفه در رشد گیاهان می‌گردد. با توجه به موقعیت نمونه‌ها بر روی دیاگرام و بیلوکس، کیفیت منابع آب سطحی و زیرزمینی منطقه (به جز نمونه آب چشمه ایزمان سرچشمه) شور، اما قابل استفاده می‌باشد. به منظور تعیین کیفیت آب منطقه از نظر مصارف صنعتی از شاخص لانتزلیه یا شاخص اشباع (Is)، نمایانگر تمایل آب برای رسوبگذاری و خوردگی، استفاده شده است. اگر Is بزرگتر از صفر باشد، آب تمایل به رسوبگذاری و اگر Is کوچکتر از صفر باشد، آب تمایل زیادی به خوردگی خواهد داشت. حدود ۸۰٪ نمونه‌های آب منطقه دارای خاصیت رسوبگذاری و حدود ۲۰٪ نمونه‌های آب دارای خاصیت خوردگی می‌باشند، نتایج حاصل از این بررسی نیز در جدول ۱ ارائه شده است.

۶- نتیجه گیری

سد شیرین دره یکی از مهم‌ترین منابع تامین آب شرب شهرستان بجنورد واقع در استان خراسان شمالی می‌باشد. از این رو بررسی کیفی آب سد و منابع آب سطحی و زیرزمینی آن ضروری به نظر می‌رسد. نتایج حاصل از بررسی‌های انجام شده در این مقاله نشان می‌دهد که عامل اصلی کنترل کننده‌ی شیمی آب منطقه، هوازدگی سنگ‌های حوضه می‌باشد. و تیپ آب اکثر نمونه‌ها سولفات می‌باشد. از نظر مصارف شرب و کشاورزی به ترتیب در رده‌ی خوب- قابل قبول و قابل استفاده- مناسب می‌باشند و از نظر مصارف صنعتی تمامی نمونه‌ها (به جز نمونه آب چشمه ایزمان سرچشمه و نمونه آب اعماق ۲ و ۲۰ متری سد شیرین دره که خورنده می‌باشند)، رسوبگذار تشخیص داده شده‌اند. با توجه به گستردگی سازندهای سرچشمه و سنگانه که پتانسیل بالایی فرسایش پذیری را دارند، رسوبگذار بودن نمونه‌ها قابل توجه است.

منابع

- بی نام، (۱۳۹۱). گزارش تحلیل داده‌های پایش و تدوین مدل کیفی، مطالعات کیفی مخزن سد شیرین دره، مطالعات مرحله شناخت- شرکت مهندسی مشاور طوس آب.
- بی نام، (۱۳۷۹). مطالعات مرحله دوم طرح سد مخزنی شیرین دره بجنورد، گزارش هیدرولوژی- شرکت مهندسی مشاور طوس آب.
- Arum Kumar, X.R., Giridharan, L., Shyamala, J., Velmurugan, P.M. & Jayaprakash, M. (2012). "Geochemical assessment of ground water quality in cuddalore, tamil nadu, se coast of india". World Applied Sciences, pp. 1033-1039.
- Gibbs, R.J. (1970). "Mechanisms Controlling World Water Chemistry", Science, Vol. 170, No. 3962, pp. 1088-1090.
- Piper, A.M. (1944). "A graphic procedure in geochemical interpretation of water analyses". AM Geophys Union, Vol. 25, pp. 914-923.
- Zhang, B., Song, X., Zhang, Y., Han, C., Yu, Y. & Ma, Y. (2012). "Hydrochemical characteristics and water quality assessment of surface water and groundwater in songnen plain, northeast china". Water Research, Vol.46, pp. 2737-2748.